

Москальчук К.В.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

**ВІДОБРАЖЕННЯ УМАНСЬКОЇ БИТВИ 1941 РОКУ
В РАДЯНСЬКІЙ ВІЙСЬКОВІЙ МЕМУАРИСТИЦІ**

У статті порушено проблему відображення оборонних боїв 6-ї та 12-ї радянських армій улітку 1941 р. у радянській військовій мемуаристиці. Уманська битва 1941 р. на німецько-радянському фронті тривалий час була табуована радянською історичною наукою. Її хід та наслідки в СРСР стали актуальними лише в першій половині 1980-х років. Перспективною тема загибелі 6-ї і 12-ї армій в урочищі Зелена Брама залишається і для сучасної вітчизняної історичної науки. Запорукою глибокого та аналітичного дослідження проблеми є вивчення її джерельної бази.

У пропонованому дослідженні зроблено аналіз наявної радянської мемуарної літератури, у якій згадується трагічна загибель 6-ї та 12-ї радянських армій наприкінці липня – у середині серпня 1941 р. в оточенні під Уманню. У статті подано класифікацію та характеристику радянських військових мемуарів, у яких порушена досліджувана проблема. Всього у роботі проаналізовано сімнадцять одиниць мемуарної літератури. Наявні матеріали дали змогу простежити ставлення до Уманської битви офіцерів Генерального штабу, штабів Південно-Західного напрямку та Південно-Західного і Південного фронтів, командирів корпусів та дивізій, що діяли у складі 6-ї та 12-ї армій, а також політпрацівників.

У результаті проведеного дослідження обґрунтовано доведено, що всі мемуари, які розкривають історію уманського оточення, відповідають чітко обумовленим гранкам радянської історичної науки щодо історії німецько-радянської війни, є ідеологічно «правильними» та відповідають усім цензурним нормам, що діяли в СРСР.

Стаття може бути корисною для дослідників, які займаються дослідженнями радянської військової мемуаристики, цікавляться історією початкового етапу німецько-радянської війни та проблемою оточення і знищення 6-ї та 12-ї армій в урочищі Зелена Брама.

Ключові слова: Південно-Західний фронт, Південний фронт, 6-та армія, 12-та армія, Уманська битва, «Уманський котел», мемуари, цензура.

Постановка проблеми. Трагічні події літа 1941 р. стали справжнім випробуванням для Червоної Армії у ході початкового етапу німецько-радянської війни. Стрімке просування німецьких частин зумовило надскладне становище з'єднань Південно-Західного фронту. У середині липня 1941 р. оточення загрожувало не лише окремим полкам чи дивізіям, а й цілим арміям фронту. У 20-х числах липня 1941 р. в напівоточення під Уманню потрапили 6-та та 12-а армії, які стримували потужне німецьке угруповання. Наприкінці липня – на початку серпня 1941 р. події в районі Умані, Голованівська, Копенкуватого, Підвисокого, Левківки, Нерубайки, Торговиці та Новоархангельська розгорталися не на користь радянських частин. Уже 1 серпня 1941 р. кільце довкола 6-ї та 12-ї армій замкнулося, і почалася операція німецьких частин, спрямована на їх повне знищення. Події кінця липня – початку серпня 1941 р. в смугі оборони згаданих армій у німецькій історичній традиції практично відразу були кваліфі-

ковані як битва під Уманню [33]. З огляду на трагічну загибель 6-ї та 12-ї армій та захоплення в полон понад 100 тис¹ червоноармійців та офіцерів (у тому числі й обох командармів – генерал-лейтенанта І.М. Музиченка та генерал-майора П.Г. Понеделіна), радянська історична наука воліла дуже обережно торкатися цієї проблеми.

Тривалий час історія оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій улітку 1941 р. залишалася у тіні героїчних перемог Червоної Армії в ході німецько-радянської війни. Керівництво країни робило все можливе, аби факт загибелі двох армій залишився лише у приватних спогадах учасників і очевидців подій. Для прикладу, найбільш повна радянська версія загибелі 6-ї та 12-ї армій описана у виданні 1965 р. «Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история»: «6-я и 12-я армии с тяжелыми арьергардными боями отходили на восток и юго-восток. В ходе

¹ Німецька пропаганда назвала цифру 103 тис полонених у битві під Уманню.

этих боев силами 1-й танковой группы врага совместно с войсками 17-й немецкой армии удалось перехватить 2 августа коммуникации основных сил 6-й и 12-й армий и окружить их в районе Умани. Остальные соединения этих армий с боями отступили в район южнее Первомайска. Окруженные войска вели героическую борьбу до 7 августа, а отдельные отряды – до 13 августа. Часть войск с упорными боями прорвалась из окружения, многие воины стали партизанами, но тысячи верных сынов Родины пали смертью храбрых. Многих бойцов и командиров постигла тяжелая участь фашистского плена» [3, с. 89].

Тема оборонних боїв у районі Умань – Підвисоке – Новоархангельськ у радянській історичній науці набула актуальності лише у середині – другій половині 1980-х років, після того як у СРСР були опубліковані історико-документальна повість Є.А. Долматовського «Зелена Брама. Документальна легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны» [10] та історико-документальні розвідки на цю тему К.М. Симонова [23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині історією оборонних боїв 6-ї та 12-ї армій серйозно займаються історики-дослідники О.І. Нуждін [16; 17], В.В. Даценко [9], В.О. Рунов [20], Ю.Ю. Фасольняк [25], О.В. Чорний [30–32]. Кожен із названих дослідників зробив свій внесок у розроблення теми трагічної загибелі двох радянських армій в Уманському котлі. Для прикладу, завдяки науковому доробку О.І. Нуждіна події в районі Умані у смузі оборони 6-ї та 12-ї армій у пострадянській історичній науці набули чіткої ідентифікації як битва під Уманню [16], а трагічні події в оточенні – як Уманський котел [16].

Постановка завдання. Тема й досі залишається актуальною, оскільки в її межах ще є проблеми, які потребують глибокого аналітичного вивчення. Одним із перспективних напрямів, що вартий уваги науковців, є джерелознавче осягнення теми, у тому числі й дослідження мемуаристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час роботи над пропонованою публікацією нами виявлено сімнадцять одиниць мемуарних джерел у межах окресленої проблеми. Усі доступні мемуари умовно можна розділити на спогади вищого командного складу РСЧА (офіцерів Генерального штабу, Південно-Західного напрямку, Південно-Західного та Південного фронтів), спогади представників командного складу армій (офіцерів штабів армій, корпусів,

дивізій) та спогади політпрацівників. Більшість мемуарів опубліковано у 1960–1977 рр.

Найбільш знаковими для нашого дослідження могли би бути спогади представників Генерального штабу РСЧА та командування Південно-Західного напрямку. Але з усіх офіцерів такого рівня, які знали подробиці загибелі 6-ї та 12-ї армій, спогади написали лише Г.К. Жуков та М.С. Хрущов.

Мемуари маршала СРСР Г.К. Жукова «Спогади і роздуми», судячи з кількості видань, можна вважати найпопулярнішими серед читачів [12]. З моменту публікації у 1969 р. вони перевидавалися 15 разів. Г.К. Жуков, як начальник Генерального штабу РСЧА², володів найповнішою інформацією про початковий період німецько-радянської війни, але тему загибелі 6-ї та 12-ї армій він уміло обійшов. У його спогадах простежується прихильність до постаті генерал-лейтенанта І.М. Музиченко через його належність до 1-ї Кінної армії, в якій вони свого часу служили. Г.К. Жуков оцінює командарма-6 позитивно [12, с. 70]. Про командарма-12 генерал-майора П.Г. Понеделіна автор спогадів згадує лише в контексті полону [12, с. 71]. Аналіз спогадів Г.К. Жукова засвідчує, що він не вбачає своєї провини у загибелі 6-ї та 12-ї армій.

Доволі фрагментарними у контексті порушеної проблеми є й спогади М.С. Хрущова [27; 28], який улітку 1941 р. був членом Військової Ради Південно-Західного напрямку. У його баченні історія загибелі 6-ї та 12-ї армій переважно базується на негативній оцінці дій Генерального штабу й особисто Г.К. Жукова. М.С. Хрущов звинуватив Г.К. Жукова у недоцільності тривалої оборони Перемишля і Львова частинами 6-ї армії, що в подальшому стало причиною оточення і знищення цього військового з'єднання [28, с. 241]. У спогадах М.С. Хрущов повідомляє дещо викривлені факти. Для прикладу, він пише, що генерал-лейтенант І.М. Музиченко потрапив у полон унаслідок важкого поранення, яке призвело до втрати ноги³ [28, с. 253]. Також він стверджує, що після звільнення з полону І.М. Музиченко і П.Г. Понеделін продовжили службу в лавах Червоної Армії. Дійсно, І.М. Музиченко після повернення з полону служив в армії до 1947 р., але П.Г. Понеделін із моменту його визволення американськими військами з табору в Мосбурзі (нім. Moosburg) і до

² Г.К. Жуков був начальником Генерального штабу РСЧА до 29 липня 1941 р.

³ Із таким пораненням у полон був захоплений під Вязьмою командарм-19 М.Ф. Лукін.

виконання смертного вироку 25 серпня 1950 р. перебував під слідством [31, с. 166–171].

Загальними фразами трагедію в районі Умані представляють у спогадах її офіцери штабу Південно-Західного фронту, у складі якого обидві армії перебували з 22 червня по 25 липня 1941 р. Із усього вищого керівного складу штабу фронту першого формування живими лишилися лише М.О. Пуркаєв, І.Х. Баграмян, Д.М. Добикін та М.В. Парсегов. Найоб'ємніші за обсягом спогади про початковий етап війни написав начальник оперативного відділу Південно-Західного фронту у 1941 р. І.Х. Баграмян. Його мемуарний доробок під назвою «Так починалась війна» вперше був опублікований у 1971 р. [2]. Автор детально описав становище та дислокацію армій, що підпорядковувалися штабу фронту. Аналізуючи перші військові зіткнення радянських армій із противником, Іван Христофорович зосередився на діях 5-ї армії. Він постійно наголошує, що у смузі 12-ї армії тривалий час становище було стабільним і спокійним, що стало причиною свідомого її ослаблення Генеральним штабом, передавши в підпорядкування 18-й армії 17-й стрілецький та 16-й механізований корпуси [2, с. 131]. Також І.Х. Баграмян указує на те, що невдачі 6-ї армії пов'язані з її надмірним складом, що це завважало штабу армії ефективно управляти військами [2, с. 160]. Щодо загибелі «групи Понделіна» автор спогадів обмежився лише кількома реченнями, оскільки на той час 6-та і 12-та армії не входили до складу Південно-Західного фронту: *«Я глибоко убежден, что, если бы армии остались в подчинении нашего фронта, положение их оказалось бы еще более тяжелым...»* [2, с. 219]. Спогади І.Х. Баграмяна у СРСР перевидавалися двічі – у 1984 та 1988 рр.

Упродовж 1947–1957 рр. Військово-науковим товариством Генерального штабу Радянської армії було реалізовано проєкт зі збору матеріалів про події перших місяців німецько-радянської війни. Рукописи зберігалися під грифом «Цілком таємно» («Совершенно секретно») у Центральному архіві Міністерства оборони СРСР і були опубліковані лише в 2000-х роках за редакцією С.Л. Чекунова у виданні «Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны» [29]. У доволі коротких спогадах начальника штабу Південно-Західного фронту М.О. Пуркаєва, датованих 29 квітня 1952 р., знаходимо обмаль інформації щодо трагічної загибелі 6-ї та 12-ї армій. Автор лише зазначив, що дії 6-ї

армії повністю залежали від стилю командування І.М. Музиченка, який відрізнявся нервозністю та недостатньою комунікацією зі штабом армії [29, с. 8–12].

Також у добірці матеріалів вміщено короткі спогади начальника зв'язку Д.М. Добикіна (датовані 30 березня 1950 р.) та начальника артилерії Південно-Західного фронту М.В. Парсегова (датовані 1 жовтня 1949 р.) [29, с. 28–47]. У них очевидцями описаний стан зв'язку в арміях фронту та подана оцінка фронтової та армійської артилерії на початку німецько-радянської війни. Оцінюючи джерельний потенціал згаданих матеріалів, маємо констатувати, що вони лише доповнюють загальні уявлення у межах окресленої теми та є типовими мемуарними джерелами радянського часу, укладеними в дусі офіційно визначеної партійної лінії стосовно історії початкового етапу німецько-радянської війни.

У 20-х числах липня 1941 р. ситуація у смузі оборони Південно-Західного фронту склалася так (маємо на увазі прорив німецької танкової групи у стику 26-ї та 6-ї армій), що з'єднання 6-ї та 12-ї армій довелося передати до складу Південного фронту, військами якого командував генерал армії І.В. Тюленев [9].

У 1960 р. у СРСР уперше були опубліковані спогади І.В. Тюленєва, у межах яких один із розділів присвячений подіям у смузі оборони армій І.М. Музиченка та П.Г. Понделіна. Тривалий час у СРСР мемуари колишнього командувача Південного фронту були найбільш поширеним і повним джерелом з історії боїв залишків 6-ї та 12-ї армій у котлі. У мемуарах чітко простежується спроба покласти провину за оточення та загибель обох армій на командуючого 12-ї армії генерал-майора П.Г. Понделіна. Колишній командувач Південного фронту стверджував, що командування об'єднаної групи ігнорувало розпорядження штабу про вихід з оточення, хоча умови для таких дій були [24, с. 250]. На противагу цьому маємо бойове донесення штабу 12-ї армії від 6 серпня 1941 р., де сказано: *«6-я и 12-я армия окружены Подвысокое (75 км севернее Первомайска). Боеприпасы, горючее нет. Кольцо сжимается, окружение огневое»* [22]. Іван Володимирович у спогадах наводить цитату з донесення у Ставку ВГК і Головнокомандуючому Південно-Західного напрямку маршалу С.М. Будьонному, де йдеться про те, що 3 серпня 1941 р. війська П.Г. Понделіна обстріляли радянські літаки, які мали доправити оточеним боєприпаси [24, с. 251]. Насправді ж 3 серпня 1941 р., о 18:26, у штаб Південного

фронту надійшло бойове донесення від командування 6-ї та 12-ї армій у якому сказано, що війська не мають ані боєприпасів, ані пального, а це означає, що вести шквальний вогонь по німецьких літаках в умовах повного оточення було неможливо [21]. Отже, автор спогадів подає недостовірну інформацію, перекладаючи і через десятки років провину на командарма П.Г. Понеделіна.

У спогадах І.В. Тюленев звинуватив П.Г. Понеделіна в паніці, розгубленості, що й стало причиною ліквідації групи, при цьому не згадавши генерал-лейтенанта І.М. Музиченка, який, незважаючи на об'єднання армій, усе ж залишився командувачем 6-ї армії. Це можна пояснити так: і І.М. Музиченко, і І.В. Тюленев свого часу служили в Першій кінній армії, вихідці з якої становили кістяк вищого командного складу РСЧА. Як бачимо, генерал армії І.В. Тюленев намагався дистанціюватися від трагедії, пов'язаної із загибеллю 6-ї та 12-ї армій в урочищі Зелена Брама (в Уманському котлі), переклавши відповідальність на П.Г. Понеделіна.

Цікавими для пізнання трагедії в урочищі Зелена Брама могли би бути спогади армійського командування 6-ї та 12-ї армій. Але більшість командирів армійського, корпусного, дивізійного, полкового командування або ж загинула, або ж потрапила в полон. Серед тих, хто вийшов з оточення, охочих ділитися спогадами виявилось вкрай мало. Війну та репресії після війни пережили лише вісім офіцерів із числа армійського і корпусного командування та вісім командирів дивізій [31, с. 192]. Поразка 6-ї та 12-ї армій в Уманському котлі стала фатальною на десятки років наперед фактично для всіх учасників трагедії.

Командарм-12 П.Г. Понеделін та комкор-13 М.К. Кириллов, які стали жертвами драконівського Наказу Ставки ВКГ № 270 [4], після повернення з полону і слідства були розстріляні у Москві 25 серпня 1950 р., а тому зрозуміло, що жодних свідчень про події в урочищі Зелена Брама залишити не могли.

Командуючий 6-ї армії генерал-лейтенант І.М. Музиченко потрапив у полон 6 серпня 1941 р., перебував у таборах до 29 квітня 1945 р. та був звільнений американськими військами [31, с. 193]. Після перевірки органами НКДБ⁴ І.М. Музиченко був відновлений у лавах Червоної Армії, жив у Москві, помер у 1970 р. Колишній командарм-6

усіляко уникав теми Уманського котла, не приїздив на зустрічі ветеранів у с. Підвисоке і не залишив спогадів. Достеменні причини його мовчання дослідникам невідомі.

Начальник артилерії 6-ї армії Г.І. Федоров та заступник командувача артилерією 12-ї армії генерал-майор В.В. Владимиров загинули у серпні 1941 р. [29, с. 193, 204]. Начальнику штабу 6-ї армії комбригу М.П. Іванову вдалося вийти з оточення. 29 квітня 1952 р. він дав свідчення, які були опубліковані С.Л. Чекуновим [29, с. 105–117]. М.П. Іванов згадував перші місяці війни і дав оцінку діям армій. Він уважав, що причинами трагедії стали нерішучі дії штабу Південно-Західного фронту: пізня мобілізація особового складу армій; нераціональне використання командуванням механізованих корпусів; слабка мобільність військ 6-ї армії та низький рівень злагодженості дій корпусів [29, с. 116]. При цьому колишній начштабу наголосив, що стійкість бійців і командирів була винятковою. Також давав свої свідчення і колишній начальник артилерії 12-ї армії генерал-майор М.В. Гавриленко, але його спогади – це загальні фрази про стан армійської артилерії в перший місяць війни.

Знаковими для пізнання теми могли би бути спогади начальника штабу 12-ї армії генерал-майора Б.І. Арушаняна, якому влітку 1941 р. вдалося вийти з оточення. У 1973 р. у СРСР у «Военно-историческом журнале» були опубліковані короткі спогади колишнього начальника штабу під назвою «Боевые действия 12-й армии в начальный период войны» [1]. Фактично це короткий огляд становища 12-ї армії починаючи з 21 червня до 6 серпня 1941 р. з вкрапленими розповідями про героїзм червоноармійців та офіцерів у протистоянні наступаючим німецьким частинам. Але, як виявилось, опубліковані спогади автора не єдині. Досліднику О.В. Чорному у підсобному фонді Народного музею історії с. Підвисокого Новоархангельського району Кіровоградської області вдалося знайти та опублікувати рукопис Б.І. Арушаняна «12-я армия в начальный период Великой Отечественной войны», який, як виявилось, є повною версією спогадів, які він підготував для вищезгаданого видання [30, с. 39].

Текст, що зберігається у с. Підвисоке, значно ширший, ніж опублікований у журналі у 1973 р. У повній версії спогадів Б.І. Арушанян детально описав становище 12-ї армії напередодні 22 червня 1941 р., указав усі з'єднання (корпуси, дивізії), які входили до її складу, коротко описав повсякденне життя військових, оприлюд-

⁴ 15 березня 1946 р. Народний комісаріат державної безпеки СРСР перейменовано на Міністерство державної безпеки СРСР (МДБ СРСР).

нив факти бомбардування радянської авіації на аеродромах у Бовшево та під Чернівцями, згадав наказ Військової ради КОВО не реагувати на німецькі літаки, які вільно перетинали кордони СРСР до початку війни [30, с. 44].

Торкаючись безпосередньо бойових дій у ході німецько-радянської війни, автор також зосередив увагу на оборонних боях 12-ї армії в Західній Україні і доволі фрагментарно згадував про трагічні події в кінці липня – на початку серпня 1941 р. Генерал-майор Б.І. Арушанян наголошував, що війська П.Г. Понеделіна у липні 1941 р. були позбавлені підтримки авіації [30, с. 48], що варто розглядати як один із сильних факторів ослаблення 12-ї армії напередодні оточення. Спогади Б.І. Арушаняна є єдиним джерелом представника вищого командування 12-ї армії.

До речі, його повідомлення про позбавлення 12-ї армії авіації підтверджується короткими спогадами командувача повітряними силами 12-ї армії генерала Т.Т. Хрюкіна [29, с. 129]. Зокрема, останній після війни у невеликих спогадах для Військово-наукового товариства зазначив, що 1 липня 1941 р. повітряні сили армії були передані в підпорядкування 26-ї армії [29, с. 129–131]. Можливо, Т.Т. Хрюкін і написав би більші за обсягом спогади, але його життя склалося трагічно. Він загинув унаслідок автотроці 19 липня 1953 р.

Цікавими в контексті задекларованої теми є й спогади начальника розвідвідділу 6-ї армії полковника В.А. Новобранця (1904–1984 рр.), які були опубліковані 2009 р. [15]. Автор підготував достатньо об'ємний матеріал, але робота з ним потребує глибокого знання теми. Справа в тім, що В.А. Новобранець подає такі подробиці оперативної ситуації по обох арміях, які йому не могли бути відомими, або ж різко критикує армійське та корпусне командування, залишаючи лише за собою право правильного бачення ходу бойових дій.

Варті уваги для дослідження Уманської битви 1941 р. й спогади дивізійного та полкового командування, але історична наука у своєму арсеналі нараховує їх дуже малу кількість. Це можна пояснити тим, що більшість офіцерів, які командували полками і дивізіями, або ж служили при штабах, загинули або ж в котлі, або ж до кінця війни, про що ми вже згадували.

Говорячи про спогади дивізійного командування, маємо констатувати, що нині ми маємо у доступі лише мемуари І.А. Ласкіна [14], який у 1941 р. був начальником штабу 15-ї мотострілецької дивізії, а після загибелі її командира генерал-

майора М.Н. Белова прийняв на себе командування з'єднанням [31, с. 199].

Спогади І.А. Ласкіна «На пути к перелому» у СРСР були опубліковані у 1977 р. [12]. Автор зазначає, що після підпорядкування генералу П.Г. Понеделіну 2-го механізованого корпусу ситуація в районі Умані, Христинівки та Тального дещо покращилася, але не надовго. 15-та мотострілецька дивізія мала атакувати противника в районі Христинівки, аби зупинити наступ німецьких частин. Із цього приводу І.А. Ласкін пише: «28 июля соединение нанесло контрудар по противнику и с тяжелыми боями продвинулось на 5–6 километров. Но ни справа, ни слева от нас не было войск, которые смогли бы поддержать наступление» [14, с. 103]. Фактично цим І.А. Ласкін показав, як був знищений 2-й механізований корпус. Остання згадка про 6-ту та 12-ту армії у спогадах датується 7 серпня 1941 р.: «Наконец командующие 6-й и 12-й армиями генералы И.Н. Музыченко и П.Г. Понеделин дали право командирам действовать согласно обстановке» [14, с. 105]. Тим самим учасник подій показав, як відбувалася одна з останніх спроб виходу з оточення.

Відомо, що спогади написав і командир 141-ї стрілецької дивізії генерал-майор Я.І. Тонконогов, але вони залишилися не опублікованими. На сайті 141-ї стрілецької дивізії нами було виявлено фрагмент спогадів Я.І. Тонконогова. У цьому рукописі представлені лише перші дні війни – до 26 червня 1941 р.

У серпні 1941 р. Яків Іванович потрапив у полон, після звільнення пройшов спецперевірку в органах НКДБ–МДБ, але ще тривалий час перебував під наглядом «компетентних органів», оскільки підозрювався у співпраці з розвідкою США.

У 1952 р. Я.І. Тонконогов подав на розгляд до Військового видавництва Міністерства оборони СРСР рукопис спогадів «Два дня Подвысокинской были», які так і не були опубліковані. У фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України зберігається відгук цензора на рукопис Я.І. Тонконогова⁵ [6]. Із рецензії видно, що Я.І. Тонконогов спробував дати власну оцінку подіям в Уманському котлі та проаналізувати причини загибелі 6-ї і 12-ї армії. Він звинуватив генерал-майора П.Г. Понеделіна в кар'єризмі, політичній короткозорості, невірі в сили армії і Батьківщини та боягузстві [7, арк. 177]. Але чи

⁵ Автор вносить подяку В.В. Даценку за надані у користування матеріали.

справді автор так уважав? Справа в тім, що в агентурному донесенні від 15 серпня 1949 р. описано епізод, коли так званий «источник» задав питання Я.І. Тонконогову: чи вважає він П.Г. Понеделіна зрадником? Колишній комдив дав чітку відповідь: *«Нет, не считаю, просто допустил Понеделин ошибку, доверился донесениям, не имел связи со мной – первым эшелонем да собственно и держатъ связь нечем было, на всю армию была одна радиостанция»* [5, арк. 81]. Як бачимо, написано у спогадах далеко від того, що автор думав насправді. Можемо припустити, що оцінка П.Г. Понеделіна у спогадах є результатом знання автором положень Наказу Ставки ВГК № 270, яким командарм-12 був оголошений зрадником та фактично призначений винуватцем трагедії.

Після закінчення німецько-радянської війни в селі Межирічка Голованівського району в одній із хат на горищі виявлено фронтовий щоденник І.О. Хизенка. Його текст був опублікований у 1963 р. під назвою «Ожившие страницы» [26]. І.О. Хизенко був політруком у 80-й стрілецькій дивізії 37-го стрілецького корпусу 6-ї армії. Улітку 1941 р. він став учасником Уманської битви та зафіксував у щоденнику події, які пережив. Автор постійно наголошує на винятковій мужності військових, що потрапили в оточення: *«Весь день – в непрерывных атаках: атакуют немцы – обороняемся и рвемся вперед мы; атакуем мы – переходим к обороне и теснее сжимаем кольцо противник. Фашисты через усилители предлагают сдаваться в плен»* [26, с. 87].

Джерельний потенціал щоденника визначається змістом описаних автором бойових дій у смузі оборони 80-ї стрілецької дивізії та розповідями про конкретних людей. Наприклад, автор описує обставини загибелі начальника штабу дивізії полковника І.С. Гмирі.

У 2019 р. В.І. Єлецький опублікував спогади командира 88-го артилерійського полку 80-ї стрілецької дивізії 6-ї армії капітана М.І. Танченка [11], які тривалий час поширювалися серед знавців теми «самвидавом». Автор описує подробиці в оточенні, дії (не завжди адекватні) командирів, обставини, за яких радянські бійці потрапляли у полон, а також умови перебування полонених в Уманській ямі та ставлення до них із боку противника.

На жаль, сьогодні недоступний рукопис спогадів начальника штабу 10-ї танкової дивізії полковника В.С. Породенка, посилення на які знаходимо в роботі О.І. Нурдіна «Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)» [16].

Російському історикові К.М. Александрову вдалося знайти в бібліотеці Інституту Гувера рукопис мемуарів Мірходжа Ерелі, саме так називав себе після війни командир 60-ї гірсько-стрілецької дивізії М.Б. Саліхов, який потрапив у полон, перейшов на службу до противника, а після закінчення війни зник та тривалий час перебував у розшуку органами НКДБ – МБД – КДБ.

Оцінюючи у цілому згадані вище мемуари, маємо констатувати, що всі спогади – і вищого командного складу фронтів, і армійського, і дивізійного та полкового командування – не рясніють подробицями з історії Уманської битви, а відповідно, не дають змоги проаналізувати проблему через призму пам'яті і вражень про події тих, хто її пережив. Поверховість спогадів визначається умовами та вимогами, які перед носіями пам'яті про битву поставила радянська ідеологічна машина й які вправно контролювали виконавці з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та різномасні чиновники з видавництва.

Справа в тім, що у СРСР у післявоєнний період на варті «ідеологічно правильної» літератури стояло Головне управління у справах літератури та видавництва (Головліт СРСР). Цей орган мав широкий спектр повноважень: керівництво органами цензури, контроль над усією друкованою продукцією, що видавалася у СРСР, перевірка іноземної літератури, надання та скасування дозволів на видання книг та журналів, укладання бібліографічних списків «небезпечної літератури» [13].

У 1949 р. Головліт СРСР увів в обіг секретний документ «Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению»⁶ [18]. Відповідно до цього документу, у Союзі було заборонено посилатися на всі військово-історичні матеріали з позначкою «Для службового користування». Також під заборону потрапили документи, що розкривали моральний стан бійців, військову дисципліну, взаємодію між військовими та цивільним населенням [19, с. 18]. Разом із тим секретною визначалася інформація про тактико-технічні характеристики радянського озброєння, про кількісний склад РСЧА, про втрати РСЧА, про стратегічні та оперативні плани командування, форми ведення бойових операцій і головне – мемуари офіцерів, які у ході німецько-радянської війни були членами Ставки Верховного Головнокомандування, займали керівні посади в Народному комісарі-

⁶ «Перечень» 1949 р. не є єдиним документом в історії політичної цензури Радянського Союзу. Подібні матеріали у СРСР виходили в 1958, 1976, 1987 та 1990 рр.

аті оборони та в структурі Генерального штабу РСЧА, були членами військових рад, начальниками штабів фронтів та армій. Надання особливого дозволу Головного політичного управління Радянської армії та Військово-наукового управління Генерального штабу передбачалося у разі друку спогадів маршалів СРСР та генералів армії [19, с. 21].

Аналіз згаданого вище документу дає змогу стверджувати, що вся проаналізована в дослідженні мемуаристика цілком відповідає «гранкам» радянської ідеології, яка завжди тримала руку на пульсі подій. Як доказ наведемо приклад із рецензії на спогади генерал-майора Я.І. Тонконогова «Два дня Подвысокинской были». У прикінцевій частині рецензент зазначив, що автору варто продовжити спогади розповіддю про перемоги Червоної Армії, про які герої повісті мріяли, перебуваючи в оточенні. Тобто для того аби спо-

гади Я.І. Тонконогова були надруковані, їх необхідно було пристосувати до типових шаблонів, що сформувалися в радянській військовій мемуаристиці. Яків Іванович і сам розумів, що його мемуари залишаться неопублікованими. В агентурному донесенні від 7 грудня 1951 р. гебешник передав його думки із цього приводу: «*Мои мемуары едва ли увидят свет в ближайшее время, так как в них я описываю такие факты и события, которые, безусловно, не понравятся кой-кому из тех, кто сейчас находится у большой власти в составе правительства*» [8].

Висновки. Проаналізувавши мемуари з історії трагічної долі 6-ї та 12-ї армій в Уманській битві влітку 1941 р., ми дійшли висновку, що вони «підготовлені» в чітко визначних рамках, ідеологічно витримані та не виходять за межі офіційного (партійно-ідеологічного) бачення початкового етапу німецько-радянської війни.

Список літератури:

1. Арушанян Б.И. Боевые действия 12-й армии в начальный период войны. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 6. С. 60–65.
2. Баграмян И.Х. Так начиналась война. Киев : Политиздат Украины, 1988. 448 с.
3. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история. Москва : Военное издательство МО СССР, 1965. 624 с.
4. *Военно-исторический журнал*. 1988. № 9. С. 26–28.
5. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. 1. Т. 2. Арк. 76–83.
6. ГДА СБ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 1. Арк. 172.
7. ГДА СБ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 1. Арк. 174–191.
8. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 2. Арк. 251
9. Даценко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград : Имекс-ЛТД, 2013. 460 с.
10. Долматовский Е.А. Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. Москва : Политиздат, 1983. 303 с.
11. Слєцький В.І. Уманський котел у спогадах командира 88-го артилерійського полку 80-ї ордену Леніна стрілецької дивізії капітана М.І. Танченка. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 73–92.
12. Жуков Г.К. Спогади і роздуми : у 2-х т. Т. 1 ; 2-е вид. Київ : Політвидав України, 1990. 508 с.
13. История советской политической цензуры. Документы и материалы. Москва : РОССПЭН, 1997. С. 163.
14. Ласкин И.А. На пути к перелому. Москва : Воениздат, 1977. 344 с.
15. Новобранец В.А. Я предупредил о войне Сталина. Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. 480 с.
16. Нуждин О. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.) : монография. Екатеринбург : Урал. ун-т, 2011. 328 с.
17. Нуждин О. Уманский котел: трагедия 6-й и 12-й армий. Москва : Яуза-каталог, 2016. 384 с.
18. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. С. 20–22.
19. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, передачах по радио и телевидению. Москва, 1974. 108 с.
20. Рунов В.А. 1941. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. Москва : Яуза ; Эксмо, 2010. 416 с.
21. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1959. Вып. 39. С. 256
22. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1959. Вып. 39. С. 260.

23. Симонов К. Уроки истории и долг писателя. *Наука и жизнь*. 1987. № 6. С. 42–48.
24. Тюленев И.В. Через три войны. Москва : Воениздат МО СССР, 1960. 256 с.
25. Фасольняк Ю.Ю. Аналіз дій командного складу 6-ї і 12-ї армій в умовах оточення (серпень 1941 р.): оточення під Уманню. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2011. Вип. 202. Ч. 2. С. 8–12.
26. Хизенко И.А. Ожившие страницы. Москва : Воениздат, 1963. 345 с.
27. Хрущёв Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты. Москва : Вагриус, 1997. 512 с.
28. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Москва : Московские Новости, 1999. Кн. I. 656 с.
29. Чекунов С.Л. Пишу исключительно по памяти... Командиры Красной Армии о катастрофе первых дней Великой Отечественной войны : в 2-х т. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2017. Т. 2. 608 с.
30. Чорний О.В. Невідомі спогади генерала Баграта Ісааковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні-серпні 1941 року (з фондів Народного музею села Підвисокого). *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 38–64.
31. Чорний О.В., Даценко В.В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 185–230.
32. Чорний О.В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне дослідження. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2019. Вип. 24. С. 157–184.
33. Steets H. Gebirgsjäger bei Uman. Die Korpsschlacht des XXXIX. Gebirgs – Armeekorps bei Podwysokoje 1941. Die Wehrmacht im Kampf. Band 4. Kurt Vovinkel Verlag. Heidelberg, 1956. 125 s.

Moskalchuk K.V. REFLECTION OF THE BATTLE OF UMAN IN 1941 IN SOVIET MILITARY MEMOIRS

The article raises the issue of the reflection of the defensive battles of the 6th and 12th Soviet armies in the summer of 1941 in Soviet military memoirs. The Battle of Uman in 1941 on the German-Soviet front has long been tabooed by Soviet historical science. Its course and consequences in the USSR became relevant only in the first half of the 1980s. The topic of the death of the 6th and 12th armies in the Zelena Brama tract remains a promising topic for modern domestic historical science. The key to an in-depth and analytical study of the problem is to study its source base.

The proposed study analyzes the available Soviet memoirs, which mention the tragic death of the 6th and 12th Soviet armies in late July - mid-August 1941 in the vicinity of Uman. The article presents the classification and characteristics of Soviet military memoirs, which raised the problem under study. A total of seventeen units of memoir literature were analyzed in the paper. The available materials allowed us to trace the attitude of officers of the General Staff, headquarters of the South-Western direction and the South-Western and Southern Fronts, commanders of corps and divisions operating in the 6th and 12th armies, as well as political workers to the Battle of Uman.

As a result of the study, it was proved that all memoirs that reveal the history of the Uman environment correspond to clearly defined branches of Soviet historical science on the history of the German-Soviet war; are ideologically "correct" and meet all censorship norms in force in the USSR.

The article can be useful for researchers who study Soviet military memoirs, are interested in the history of the initial stage of the German-Soviet war and the problem of encirclement and destruction of the 6th and 12th armies in the tract of Zelena Brama.

Key words: South-Western Front, Southern Front, 6th Army, 12th Army, Battle of Uman, Uman Cauldron, memoirs, censorship.